

(тут відчувається вплив рольових ігор, учасницею й режисером яких була Бочарова, де танці посідають важливе місце). Небажання героя скоритися цареві земному, в кінці кінців, і вирішує його долю, прирікаючи на мученицьку смерть.

Таким чином, у повісті «Сік оливи» Лора Бочарова зробила вдалу спробу реконструювати історичну особу, користуючись додатковими культурно-історичними матеріалами.

Одержано 12.10.2016

УДК 821.161.1

Віктор Анатолійович РЕЖКО,

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри українознавства факультету № 2

Харківського національного університету внутрішніх справ

РОМАН В.Т. НАРІЖНОГО «ГАРКУША, МАЛОРОСІЙСЬКИЙ РОЗБІЙНИК» ЯК ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО БЕЗЦЕНЗУРНОГО ЖИТТЯ

Образ «малоросійського розбійника» Семена Гаркуші був одним із найпопулярніших образів народних легенд та оповідей, що, починаючи з другої половини XVIII століття, поширювалися Правобережною Україною. Життя і пригоди цього історичного героя обростали найрізноманітнішими чутками, набуваючи як казково-фантастичних, так і приземлено-реалістичних рис. Не випадково до цієї загадкової постаті зверталися провідні історики та письменники першої половини XIX століття, серед яких знаходимо О. М. Сомова, Г. Ф. Квітку-Основ'яненка, Г. П. Данилевського, А. М. Лазаревського та інших, адже постать Гаркуші сприймалася тогочасним суспільством як знакова й показова для епохи знищення запорізького козацтва, закріпачення й поневолення українського селянства. Історія фіксує чимало випадків, коли розбійницькі групи, які місцеві мешканці називали «гайдамаками», «запорожцями» та «харцизами», здійснюючи напади на купців, селян і поміщиків, прикривалися іменем Гаркуші, поширюючи різноманітні чутки про нього як про свого отамана.

Одним із перших до художнього осмислення постаті Гаркуші звернувся російськомовний письменник, виходець з Полтавщини Василій Трохимович Наріжний (1780–1825). Роман про Гаркушу, над яким письменник працював останні роки життя, лишився незакінченим і не був виданий у царській Росії, оскільки цензура розцінювала його як небезпечний. Тільки в СРСР він побачив світ як твір яскраво протестного, гостросоціального спрямування. Проте, можна погодитись

із царськими цензорами, що, не знаючи, як збирався автор завершити свій роман, писали, що важко судити про його остаточний ідейний зміст, адже роман не був редагованим відповідно до добре відомих письменнику вимог цензури. Та порівнюючи цей незавершений текст Наріжного з іншими його творами і зважаючи на численні сентиментально-моралізаторські сентенції автора, що супроводжують усі події в житті героя, можна було б очікувати доволі передбачуваний, цензурно й історично вмотивований фінал із картинами заслуженого покарання Гаркуші, що став як жертвою обставин несправедливого суспільного ладу, так і жертвою власної необачливості, нестриманості й навіть жорстокості, що виявлялася від перших кроків героя, який став на шлях помсти. Імовірніше за все, саме бажання помсти, що суперечить християнським цінностям, було б розцінено автором найбільшим гріхом і фатальною помилкою Гаркуші, адже письменник змушує свого героя не лише карати панів, а й позбавляти життя селян, дітей, жінок та старих. Такі дії в романі сам Гаркуша виправдовує непоступливістю, необачністю та покірливістю селян, що відмовилися виконувати його заклики до видачі жорстоких панів та невчинення спротиву. Проте відчувається, що, попри явні симпатії Наріжного до розбійників та їхнього прагнення захистити свою гідність і саме життя від панського свавілля, він не наважився б у цензурованому варіанті твору виправдати їхню зухвалу жорстокість. Так, у пошуках засобів для існування розбійники Гаркуші грабують і поміщиків, і селян та часто-густо вдаються до шахрайства, обдурюючи простий люд. Єдиним законом для них лишається кодекс честі розбійника, що забороняє брехню, шахрайство й чвари між своїми. На нашу думку, такі суперечливі картини втілювали роздуми самого Наріжного про правомочність боротьби українців за свої права і є свідченнями тогочасної боротьби думок в українському суспільстві.

Показово, що Гаркуша в романі покладає на себе функції представника правосуддя, вирішуючи, як і кого карати, та здійснюючи призначені ним покарання руками своїх поплічників. Привертає увагу, що кожна така дія тягне за собою неминучі роздуми героя про його право на подібні вчинки. Разом із автором Гаркуша не без підстав знаходить собі виправдання, а Наріжний, називаючи свого героя «месником беззаконням», втілює думку про загальний взаємозв'язок явищ життя, коли кожний, навіть незначний недобрий вчинок тягне за собою величезний потік драматичних подій, детермінований негідною поведінкою будь-якої владоможної особи. Так, образа, яку несправедливо на початку роману зазнав Гаркуша, стала причиною його подальшого розбійництва, а свавілля й розбещеність панів, стали причиною розбійництва Олімпії, яка зазнала насильства з боку

молодого пана Турбона, а згодом від його дружини, «безбожної паньї, чортоподібної Євфросії».

Водночас, не всі типи розбійників виявляються достатньо вмотивованими через обставини їхньої попередньої долі. Так, один з персонажів роману, Іван – кріпак скупого пана Яцька, стає розбійником, зазнавши жорстокості з боку свого власника та помстившись йому. Водночас, з роману випливає, що Іван був п'яницею, постійно пропивав власне й панське майно, за що й був неодноразово караний не лише паном, а й власною дружиною та дітьми, про жорстоку помсту яким він також мріяв. Таким чином, є всі підстави сказати, що думка про адекватність покарання вчинкам окремих персонажів не була остаточно усвідомлена автором як представником освіченої української громади. Якщо покарання прутами панів Яцьків стає одним із центральних епізодів роману, то про смерті простих людей, жінок і дітей, згадується мимохідь, у чому, на нашу думку, виявляється данина, яку сплачує Наріжний літературним традиціям свого часу, коли демократичні тенденції у художньої творчості перебували лише в зародковому стані. Та, зважаючи на умови, за яких творив Наріжний, не можна не оцінити громадянську мужність автора, що наважився правдиво й жорстко зобразити обставини тогочасного життя селянства, розбещувальний вплив влади й поміщиків на громаду та окремих її представників. З огляду на це, можна без перебільшень назвати Наріжного одним із засновників принципів критичного реалізму в тогочасній російській літературі й типовим представником української інтелігенції, що змушена була пристосовуватися до життя під владою імперських загарбників.

Суто український за духом протестний пафос незавершеного роману Наріжного, який обстоював право на боротьбу за власну гідність проти державного свавілля, є лише одним з художніх вимірів твору. Його інший вимір – побутово-етнографічний – завжди лишався поза увагою літературознавців. Та саме він, а не пригодницько-любовна чи розбійницька тематика, являв собою справжнє художнє новаторство в російській літературі. На нашу думку, роман є однією з перших спроб створити, користуючись відомим висловом, справжню «енциклопедію» тогочасного українського побуту. Автор охоплює широке коло усіх соціальних верств населення: селянства, духовенства, чиновництва, поміщиків і міщан. Він привертає увагу до певного соціального розшарування серед селянства, де вирізняє дворянських, челядь, двірню, сільську старшину, простих селян і полупанків, та намагається відтворити їхній побут і звичаї. Письменник вдається до численних авторських коментарів, намагаючись пояснити російськомовному читачеві особливості українського одягу, кухні, весільних обрядів, широко вживає в тексті українізми та історизми. На особливу

увагу заслуговують ярмаркові сцени, що значною мірою схожі на подібні картини у творах Гоголя та Квітки-Основ'яненка, де виступають простаки-селяни, яких із легкістю обдурюють досвідчені ринкові шахраї. Також важливим місцем художньої дії стають шинки, куди як до центрів тогочасного громадського життя збираються герої і де зав'язуються доленосні для них стосунки та укладаються різноманітні угоди. Подібно до творів Гоголя, саме тут розгортаються ключові для подальшого розвитку сюжету події.

Наріжний в романі не оминає увагою і традиційну для його творчості тему виховання й подальшої кар'єри української молоді в Російській імперії. Випереджаючи «Пана Халєвського» Квітки-Основ'яненка, він у сатиричних тонах змальовує картини схоластичної церковної освіти, що калічить не лише душі, а й тіла учнів. Автор вдається до прихованого протиставлення безглузлого читання канонічної релігійної літератури та читання літератури художньої, згадуючи пригодницькі книги про відомих на той час героїв-розбійників – Ваньку Каїна та Картуша. На нашу думку, у такий спосіб письменник алюзорно пов'язує власний твір із провідною традицією тогочасної європейської літератури та проводить паралелі між вітчизняними героями й подіями та подібними явищами в загальносвітовій практиці. Саме ці книги справляють неймовірне враження на вельми показового персонажа роману – дяка Сидора. Не випадково Сидір та його дядько Макар стають тими героями, з якими пов'язані антиклерикальні настрої автора, що недвозначно висловлюється проти жадібності й лицемірства духовенства, змальовуючи яскраво сатиричні картини їхнього побуту, як серед мирян у селах, так і в монастирях. При цьому Наріжний не засуджує релігію як таку. Подібно до Л. М. Толстого, він протиставляє щирі індивідуальну віру людини зовнішній, показній та корисливій релігійності. Не випадково головні герої письменника часто звертаються до своїх релігійних переконань, постійно розв'язуючи проблему гріха й переймаючись спокутуванням гріхів власних.

У нашому дослідженні зроблено першу спробу розглядати роман Наріжного «Гаркуша» як своєрідний підсумок творчої діяльності письменника, що втілює прагнення донести до широкого читацького загалу відомості про Україну й українців і який можна вважати першою літературно-художньою енциклопедією українського життя. У ньому знайшли відображення провідні теми, властиві творчості автора, та були намічені перспективні напрямки подальшого розвитку української й російської літератури, які продовжилися О. М. Сомовим, М. В. Гоголем, Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком, О. П. Стороженком та іншими митцями.

Одержано 26.10.2016